

بسم الله الرحمن الرحيم

www.ketab.ir

☐ عدالت اجتماعی
در نهج البلاغه

موضوع:
اجتماعی: ۲۸ (سیاسی - اجتماعی: ۲۵۶)

گروه مخاطب:
- تخصصی (طلاب و دانشجویان)

شماره انتشار کتاب (چاپ اول): ۲۱۰۶
مسلسل انتشار (چاپ اول و باز چاپ): ۵۲۹۵

www.ketab.ir

احمدی، علی اصغر، ۱۳۳۴ -

عدالت اجتماعی در نهج البلاغه (ابعاد سیاسی، اقتصادی و حقوقی) / علی اصغر احمدی. - قم: مؤسسه بوستان کتاب (مرکز چاپ و نشر دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم)، ۱۳۹۱.

[۲۸۰] ص. - (مؤسسه بوستان کتاب: ۲۱۰۶) (سیاسی - اجتماعی: ۲۵۶، اجتماعی: ۲۸)

ISBN 978-964-09-1107-5 - ۵۳۰۰ تومان

فهرست نویسی براساس اطلاعات فیبا.

Aliasghar Ahmadi, Social justice in Nahj-ul-balaghah

ص. ع. به انگلیسی:

کتاب نامه: ص. [۲۵۹] - ۲۶۴؛ همچنین به صورت زیر نویس.

نمایه.

۱. علی بن ابی طالب علیه السلام، امام اول، ۲۳ قبل از هجرت - ۴۰ ق. - نظریه درباره عدالت. ۲. عدالت اجتماعی (اسلام).
۳. عدالت (اسلام). الف. علی بن ابی طالب علیه السلام، امام اول، ۲۳ قبل از هجرت - ۴۰ ق. نهج البلاغه. برگزیده. ب. دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم. مؤسسه بوستان کتاب. ج. عنوان. د. عنوان: نهج البلاغه. برگزیده.

۲۹۷/۹۵۱

۳ الف ۳۵ ع / ۰۹ / ۳۸ BP

شماره کتاب شناسی ملی: ۷۷۴۴۹۰۶

۱۳۹۱

عدالت اجتماعی در نهج البلاغه

(ابعاد سیاسی، اقتصادی و حقوقی)

محقق: اصغر احمدی

بوستان کتاب
۱۳۹۱

عدالت اجتماعی در نهج البلاغه

(ابعاد سیاسی، اقتصادی و حقوقی)

• نویسنده: علی اصغر احمدی

• ناشر: مؤسسه بوستان کتاب

(مرکز چاپ و نشر دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم)

• لیتوگرافی، چاپ و صحافی: چاپخانه مؤسسه بوستان کتاب

• نوبت چاپ: اول / ۱۳۹۱ • شمارگان: ۵۰۰ • بها: ۵۳۰۰ تومان

تمامی حقوق © محفوظ است

printed in the Islamic Republic of Iran

♦ دفتر مرکزی: قم، خ شهدا (صفائیه)، ص پ ۹۱۷ / ۳۷۱۸۵، تلفن: ۷۷۲۲۱۵۵-۷، فاکس: ۷۷۲۲۱۵۵، تلفن پخش: ۷۷۲۳۴۲۶

♦ فروشگاه مرکزی: قم، چهارراه شهدا (عرضه ۱۲۰۰۰ عنوان کتاب با همکاری ۱۷۰ ناشر)

♦ فروش عمده و مرکز اطلاع رسانی: قم، چهارراه شهدا، جنب ورودی دفتر تبلیغات اسلامی، تلفن: ۷۷۴۳۱۷۶

♦ فروشگاه شماره ۲: تهران، میدان فلسطین، خ طوس، کوچه تبریز، پلاک ۳۰، تلفن: ۸۸۹۵۶۹۲۲ - ۰۹۳۹۵۹۹۲۰۸۹

♦ فروشگاه شماره ۳: مشهد، چهارراه خسروی، مجتمع پاس، جنب دفتر تبلیغات اسلامی شعبه خراسان رضوی، تلفن: ۲۲۳۳۶۷۲

♦ فروشگاه شماره ۴: اصفهان، چهار راه کرمانی، جنب دفتر تبلیغات اسلامی شعبه اصفهان، تلفن: ۲۲۲۰۲۷۰

♦ فروشگاه شماره ۵: اصفهان، میدان انقلاب، جنب سینما ساحل، تلفن: ۲۲۲۱۷۱۲

♦ پخش پکتاب (پخش کتب اسلامی و انسانی)، تهران، خ حافظ، نرسیده به چهار راه کالج، نبش کوچه بامشاد، تلفن: ۸۸۹۴۰۳۰۳

اطلاعات: (۱) کارخانه چاپ: دفتر تبلیغات اسلامی، قم (۲) چاپخانه: چاپخانه بوستان کتاب، قم (۳) چاپخانه: چاپخانه بوستان کتاب، قم (۴) چاپخانه: چاپخانه بوستان کتاب، قم (۵) چاپخانه: چاپخانه بوستان کتاب، قم

پست الکترونیک مؤسسه: E-mail: info@bustaneketab.com

جدیدترین آثار مؤسسه و آشنایی بیشتر با آن در وب سایت: <http://www.bustaneketab.com>

با قدردانی از همکاریانی که در تولید این اثر نقش داشته اند:

• اعضای شورای بررسی آثار • دبیر شورای کتاب: جواد آهنگر • سروپرستار: ابوالفضل طریقه دار • ویراستار: عباسی جباری مقدم • چکیده عربی: خلیل العصامی • چکیده انگلیسی: یحیی داری • فبا: مصطفی محفوظی • مسئول واحد حروف نگاری: احمد مؤتمنی • اصلاحات حروف نگاری: فائمه جعفری و مهدیه قرباندوست • صفحه آرای: عزیزه همتی و احمد مؤتمنی • کارشناس و کنترل نمونه خوانی: محمدجواد مصطفوی • نمونه خوانی: حسن حسینی و رضا مهتاب • بازخوانی نهایی متن: حامد طاهری نیا • نظارت و کنترل آماده سازی: ولی قربانی • کنترل فنی صفحه آرای: سیدرضا موسوی منش • کارشناس طراحی و گرافیک: مسعود نجابتی • طراح جلد: حسین میرزایی • مدیر تولید: عبدالهادی اشرفی • اداره آماده سازی: حمید رضا تیموری • اداره چاپخانه: مجید مهدوی و سایر همکاران لیتوگرافی، چاپ و صحافی. رئیس مؤسسه: اسماعیل اسماعیلی

فهرست مطالب

مقدمه	۱۷
-------	----

فصل اول

عدالت اجتماعی زمینه ها، انواع و دست آوردها

بخش اول: زمینه های اجرای عدالت اجتماعی	۲۹
الف) زمینه های مشترک تحقق عدالت اجتماعی	۳۰
۱. ترک هوا و هوس و خواسته های نفس	۳۰
۲. پیاده کردن حکم درباره خود	۳۲
۳. جدیت و تلاش	۳۳
۴. وحدت و آرامش جامعه	۳۴
۵. رعایت حقوق یکدیگر	۳۶
۶. احساس مسئولیت و تعهد و دردمندی در برابر ظلم	۳۷
ب) زمینه های مختص تحقق عدالت اجتماعی	۳۸
زمینه های مختص به مردم	۳۹

۱. خودداری نکردن مردم از گفتن حرف حق و مشورت با حاکم ۳۹
۲. هم‌کاری مردم با حکومت در احقاق حق ۴۰
- زمینه‌های مختص به رهبر و حاکم ۴۲
۱. تعیین شرح وظایف مدیران و کارگزاران ۴۲
۲. رعایت مساوات و ایجاد فرصت‌های برابر بین مردم ۴۳
۳. قاطعیت در اجرای عدالت ۴۶
۴. نظارت و کنترل مدیران و کارگزاران حکومت ۴۸
۵. ارتباط بسیار نزدیک حاکم و زمامدار با مردم ۵۰
- بخش دوم: مواضع اجرای عدالت اجتماعی ۵۳
- الف) موانعی که به حکومت مربوط است ۵۴
۱. تحمل شنیدن حرف حق را نداشته‌اند ۵۴
۲. انحصارطلبی و امتیاز جویی ۵۵
۳. غفلت از رسیدگی به امور مهم ۵۷
۴. پیش داوری گمان‌مندانه ۵۹
۵. گوناگونی هواهای حاکم ۶۰
- ب) موانعی که به مردم مربوط است ۶۱
۱. گریز از حق و عدالت ۶۱
۲. اختلاف و پراکندگی ۶۲
۳. ترک جهاد و ناخوشایند داشتن آن ۶۴
۴. ضعف نفس ۶۵
- بخش سوم: دست‌آوردهای اجرای عدالت و پی‌آمدهای عدم اجرای عدالت ۶۷
- دست‌آوردهای اجرای عدالت ۶۷
- الف) دست‌آوردهای سیاسی تحقق عدالت ۶۷

۱. ایجاد امنیت ۶۷
۲. شکست دشمن ۶۸
۳. اجرای احکام و حدود شرعی ۶۹
- ب) دست‌آوردهای روانی تحقق عدالت ۷۱
۱. خشنودی مردم ۷۱
۲. ایجاد پیوند میان انسان‌ها ۷۲
۳. استواری در یردباری ۷۳
- ج) دست‌آوردهای اقتصادی اجرای عدالت ۷۳
۱. توسعه و رفاه ۷۳
۲. اصلاح و آبادانی شهرها ۷۵
۳. کمک به ستم‌دیده ۷۶
- د) دست‌آوردهای حقوقی اجرای عدالت ۷۷
- پی‌آمدهای عدم اجرای عدالت ۷۸
۱. رواج ظلم و ستم ۷۸
۲. طغیان و قیام مردم (علیه حکومت) ۷۹
۳. ناامیدی ستم‌دیده از دادگری ۸۰
۴. نافرمانی خدا ۸۱
۵. عزت ظاهری در دنیا و خواری حقیقی در آخرت ۸۱
۶. ترویج اسراف و تبذیر ۸۲
۷. کیفرهای سخت الهی در دنیا و آخرت ۸۳
- الف) دشمنی خدا با شخص ظالم ۸۳
- ب) تغییر نعمت و تعجیل در عذاب ۸۴
- ج) عذاب سخت در قیامت ۸۴

فصل دوم

بررسی بعد سیاسی عدالت اجتماعی

- بخش اول: مناسبات بیرونی قدرت ۸۹
- توضیح برخی مفاهیم ضروری ۸۹
- سیاست ۸۹
- حکومت ۹۱
- قدرت ۹۱
- حکومت و قدرت در نگاه امام علی علیه السلام ۹۲
- الف) چرایی و چگونگی دستیابی به قدرت ۹۳
- اهداف امام علی علیه السلام در پذیرش حکومت ۹۳
- تفاوت دیدگاه سیاسی امام علیه السلام با سیاست مدارانی چون معاویه ۹۴
- رویکردهای سه گانه امام علی علیه السلام برای دستیابی به قدرت ۹۷
۱. دین مداری ۹۸
۲. بیعت مردم و همراهی دوستان ۹۹
۳. اتحاد و همبستگی و دوری از تفرقه ۱۰۱
- ب) چگونگی نگه داشتن و کاربرد قدرت ۱۰۲
۱. حق مداری و عدالت محوری ۱۰۳
۲. حفظ سنت های نیکو ۱۰۴
۳. حفظ سنت نبوی و آموزه های قرآنی ۱۰۵
۴. پاسخگویی دین خدا در زمین ۱۰۵
۵. توجه ویژه به ضعفا و ستمدیدگان ۱۰۶
۶. مشورت با صاحب نظران ۱۰۷

۷. انتقاد پذیری ۱۰۸
۸. سرسختی در اصول و دوری از سازش کاری ۱۰۸
۹. معرفی برنامه های کاری حکومت ۱۱۰
۱۰. پرهیز از خون ریزی ۱۱۱
۱۱. زهد و بی رغبتی به دنیا ۱۱۲
۱۲. فراهم کردن امنیت ۱۱۳
- ج) چگونگی رفتار با مخالفان و موافقان ۱۱۴
- شناخت اجمالی مخالفان سیاسی امیرمؤمنان (ع) ۱۱۴
- چگونگی برخورد با مخالفان ۱۱۶
۱. گفت و گو و مذاکره و قسام هدایت ۱۱۶
۲. مدارا و گذشت ۱۱۷
۳. افشاگری و هدایت طلبی به جای دشنام ۱۱۹
۴. جدا کردن صف فریب خوردگان ۱۱۹
۵. هشدار و تهدید ۱۲۰
- چگونگی رفتار امام علی (ع) با دشمنان در جریان جنگ ۱۲۲
۱. پرهیز از آغاز کردن پیکار ۱۲۲
۲. بخشیدن دشمن پس از چیره شدن بر او ۱۲۳
۳. در امان بودن پیام رسانان دشمن و رعایت اصل جوانمردی ۱۲۴
۴. لزوم صلح با دشمن ۱۲۴
۵. وفای به عهد با دشمن ۱۲۵
۶. پرهیز از ستم به دشمن ۱۲۶
- چگونگی برخورد با موافقان ۱۲۷
- عیب پوشی و عدم قضاوت عجولانه ۱۲۹

- ۱۲۹..... بررسی شکایات جهت رفع ظلم به مردم
- ۱۳۰..... ارتباط مستقیم با مردم و دوری از پرده پوشی
- ۱۳۲..... درشتی همراه با نرمی
- ۱۳۳..... بخش دوم: مناسبات درونی قدرت
- ۱۳۴..... ساختار حکومت علوی
- ۱۳۶..... الف) وظایف حکومت اسلامی
- ۱۳۷..... ب) وظایف حاکم اسلامی
- ۱۳۸..... ج) برخورد امام علی علیه السلام با مدیران و کارگزاران
- ۱۳۹..... برخورد امام علی علیه السلام با کارگزاران در مرحله گزینش (شایسته سالاری)
- ۱۴۳..... برخورد امام علی علیه السلام با کارگزاران پس از گزینش
- ۱۴۴..... ۱. کنترل و نظارت
- ۱۴۶..... ۲. رسیدگی مادی و معنوی
- ۱۴۸..... ۳. استفاده از نظام ارزشیابی
- ۱۴۹..... ۴. قاطعیت در برخورد با کارگزار خیانت کار

فصل سوم

بررسی بعد اقتصادی عدالت اجتماعی در نهج البلاغه

- ۱۵۵..... آشنایی با برخی اصطلاحات و مفاهیم
- ۱۵۵..... اقتصاد
- ۱۵۶..... اقتصاد اسلامی
- ۱۵۶..... روابط و مناسبات اقتصادی
- ۱۵۷..... تولید
- ۱۵۷..... ثروت (سرمایه)

۱۵۷	توزیع
۱۵۸	مالکیت
۱۵۸	عدالت اقتصادی
۱۵۹	بخش اول: حوزه تولید و گسترش سرمایه ملی
۱۵۹	رابطه تولید با توزیع
۱۶۰	نظر اسلام درباره سرمایه و رشد آن
۱۶۲	منابع تولید و گسترش ثروت
۱۶۳	توجه به تولید و عوامل توسعه سرمایه در نهج البلاغه
۱۶۴	(۱) تشویق به کار و تولید
۱۶۶	(۲) حمایت از تولیدکنندگان و گسترش بازار سرمایه
۱۶۸	(۳) سرمایه گذاری
۱۷۱	بخش دوم: حوزه مدیریت و کنترل سرمایه ملی
۱۷۱	سیاست های راهبردی امام علی (ع) در مدیریت و کنترل سرمایه
۱۷۱	الف) سیاست مدیریت و هدایت بازار سرمایه
۱۷۳	سیاست مالیاتی امیرمؤمنان
۱۷۳	۱. راهبرد اطمینان و اعتماد
۱۷۴	۲. راهبرد تشویق و مدارا
۱۷۵	بخشودن مالیات به نیازمندان و اقشار آسیب پذیر
۱۷۶	نرم خویی در جمع آوری مالیات
۱۷۷	ب) سیاست نظارت
۱۷۷	۱. نظارت سیاسی
۱۷۹	۲. نظارت فرهنگی
۱۸۰	پرهیز از اسراف

- ۱۸۱..... ترویج روحیه صرفه جویی، پس انداز و قناعت
- ۱۸۳..... (ج) سیاست مبارزه و تهدید
- ۱۸۴..... درآمد مشروع از نظر اسلام
- ۱۸۵..... ۱. احتکار
- ۱۸۷..... ۲. رانت خواری و انحصار طلبی
- ۱۹۰..... ۳. ربا
- ۱۹۳..... ۴. عدم توازن اقتصادی
- ۱۹۷..... بخش سوم: حوزه توزیع سرمایه ملی
- ۱۹۸..... الف) توزیع عمومی ثروت
- ۲۰۰..... ب) توزیع ثروت بر اساس نیاز
- ۲۰۲..... نمونه هایی از اقدامات حمایتی امام علی علیه السلام درباره نیازمندان
- ۲۰۴..... فرهنگ سازی امام علی علیه السلام در باب توجه به نیازمندان
- ۲۰۵..... شرایط مأموران رسیدگی کننده به امور نیازمندان
- ۲۰۶..... شاخصه های عدالت اقتصادی در نهج البلاغه

فصل چهارم

بررسی بعد حقوقی عدالت اجتماعی در نهج البلاغه

- ۲۱۱..... آشنایی با برخی مفاهیم و اصطلاحات حقوقی
- ۲۱۱..... حق
- ۲۱۲..... حقوق
- ۲۱۲..... مبنای حقوق
- ۲۱۲..... هدف حقوق
- ۲۱۳..... تقسیمات حقوق

۲۱۳	عدالت حقوقی
۲۱۵	بخش اول: قانون‌گذاری
۲۱۶	الف) حقوق انسان‌ها
۲۱۷	حقوق فردی انسان‌ها
۲۱۷	آزادی
۲۱۸	ابغاد آزادی
۲۱۸	۱. آزادی سیاسی
۲۲۲	۲. آزادی اقتصادی
۲۲۴	۳. آزادی قضایی
۲۲۵	حقوق اجتماعی انسان‌ها
۲۲۶	۱. حقوق متقابل حاکم (رهبر) و مردم
۲۲۷	حقوق رهبر بر مردم
۲۲۸	حقوق مردم بر رهبر
۲۲۸	نکته مهم
۲۳۰	مساوات (برابری)
۲۳۰	برابری در بهره‌مندی از بیت المال
۲۳۱	مساوات در برابر قانون
۲۳۳	برابری در محاکمه و قضاوت
۲۳۴	۲. حقوق متقابل رهبر و فرماندهان سپاه
۲۳۴	حقوق فرماندهان سپاه بر رهبر
۲۳۵	حقوق رهبر بر فرماندهان سپاه
۲۳۵	۳. حقوق پدر و فرزند
۲۳۶	حقوق دوستان و برادران دینی

۲۳۷	حقوق اقلیت‌ها
۲۳۸	(ب) حقوق حیوانات
۲۴۰	بخش دوم: مجریان حقوق و قوانین
۲۴۰	(الف) کارگزاران
۲۴۲	(ب) قضات
۲۴۳	۱. گزینش قاضیان نخبه
۲۴۳	ویژگی‌های قاضی نخبه از نگاه امیرمؤمنان (ع)
۲۴۴	بدترین انسان‌ها برای قضاوت از نظر امام علی (ع)
۲۴۷	تأکید امام علی (ع) بر وحدت رویه قضات در صدور احکام
۲۴۸	۲. تأمین امنیت شغلی و مالی قضات
۲۴۹	۳. نظارت بر امور قضات و قضاوت آنان
۲۵۵	خاتمه
۲۵۵	نتیجه‌گیری
۲۵۷	پیشنهاد
۲۵۹	کتاب‌نامه
	نمایه
۲۶۷	آیات
۲۶۸	روایات
۲۷۲	اعلام

مقدمه

از رهگذر خاک سرخوی شبا بود هر نافه که در دست نسیم سحر افتاد
(حافظ)

تویی آن گوهر پاکیزه که در عالم قدس

ذکر خیر تو بر من حاصل تسبیح ملک
(حافظ)

عدل و عدالت از واژه‌هایی است که معانی زیادی برای آن ذکر کرده‌اند؛ برخی از آن‌ها عبارت‌اند از: برابری و تساوی بین دو چیز؛ ضد جور و ظلم به معنای انصاف و دادگری؛ نهادن هر چیزی به جای خود؛ ملازمت با راه میانه و گریز از افراط و تفریط در کارها؛ برقراری مساوات و هماهنگی در کارها^۱ و....

محور اصلی و وجه مشترک همه این معانی، «برقراری مساوات و برابری به معنای

۱. ر.ک: راغب اصفهانی، المفردات فی غریب القرآن؛ فرید الدین طریحی، مجمع البحرین، ج ۲؛ محمد بن عبد الخالق بن معروف، فرهنگ کثر اللغات؛ محمد معین، فرهنگ فارسی، ج ۲؛ خلیل جز، فرهنگ لادوس، ج ۲؛ ابراهیم انیس و دیگران، المعجم الوسیط، ج ۲؛ لوتیس معلوف، المنجد فی اللغة ابن منظور، لسان العرب، ج ۹، ذیل واژه «عدل» و سید محمد حسین طباطبائی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱۲، ص ۳۳۱ و....

بخشیدن حق به هر صاحب حقی است.»

در برخی دانش‌ها، عدل و عدالت به معنای ویژه خود به کار رفته است؛ به عنوان مثال در فقه، عدالت یعنی اجتناب کردن از کبائر و اصرار نکردن بر گناهان صغیره و از کارهای پست روگرداندن؛ در علم نحو به معنای خروج کلمه از صیغه اصلی خود مانند عُمَر که در اصل عامر بوده است و در عرفان به معنای میل بی طرفانه به سوی حکم صحیح و بدون تمایل و انحراف به دیگر سوست.^۱

به طور کلی عدالت یا الهی است یا بشری و عدالت الهی نیز یا تکوینی است یا تشریعی یا جزایی. عدالت بشری هم یا فردی است یا اجتماعی و عدالت اجتماعی عبارت است از: عدالت اداری، عدالت اقتصادی و عدالت قضایی.^۲

عدالت اجتماعی، اصطلاحی سیاسی - اجتماعی به معنای برقراری شرایط و دفع موانع جهت بهره‌مندی همه مردم به طور یکسان از امکانات عمومی موجود است، به این معنا که هر کسی به تناسب شایستگی‌های فردی و اجتماعی، صنفی و طبقاتی خود بتواند در جایگاه شایسته خویش قرار بگیرد و پایگاه و منزلت او بنابر استعداد و استحقاقش تعیین گردد.

برخی عدالت اجتماعی را به عدالت در حوزه خاصی محدود می‌کنند، اما بسیاری از متفکران اسلامی چنین نظری را قبول ندارند؛ به عنوان مثال سید قطب می‌نویسد:

«عدالت اجتماعی قبل از هر چیز یک عدالت انسانی عام است نه یک عدالت

۱. ز.ک: سید جعفر سجادی، فرهنگ علوم فلسفی و کلامی؛ علی اکبر دهخدا، لغت‌نامه دهخدا، ج ۹، ذیل واژه «عدل»؛ سید محمد حسین طباطبائی، المیزان فی تفسیر القرآن، ترجمه محمد باقر موسوی همدانی، ج ۱۲، ص ۵۰۵؛ قاسم میرآخوری و حیدر شجاعی، فرهنگ تعبیرات عرفانی محیی الدین بن عربی، ص ۱۲۲ و بهرام اخوان کاظمی، عدالت در اندیشه‌های سیاسی اسلام، ص ۳۹.

۲. ز.ک: بهرام اخوان کاظمی، عدالت در اندیشه‌های سیاسی اسلام، ص ۳۱ - ۳۴؛ علی اکبر دهخدا، لغت‌نامه دهخدا، ج ۹؛ محمد معین، فرهنگ لغت معین، ج ۲؛ سید جعفر سجادی، فرهنگ علوم فلسفی و کلامی، ذیل واژه «عدالت».

اقتصادی محدود.^۱ از نظر سید قطب، قدرت اسلام بر ایجاد توازن و تعادل در اجتماع و تحقق عدالت اجتماعی در تمام دایره انسانیت به مراتب از تفسیر مادی کوچکی که کمونیسم درباره عدالت دارد و آن را مساوات در فرد می‌داند، برتر و با ارزش‌تر است.^۲

در نهج البلاغه هم معنای عدل الهی آمده است هم معنای عدل بشری، اما عمده توجه امیرمؤمنان علی علیه السلام در عدالت بشری به همان معنای مصطلح و جا افتاده آن، یعنی «قراردادن هر چیزی در جای خود» است. از امام علی علیه السلام سؤال می‌شود که عاقل را برای ما توصیف کن. آن حضرت علیه السلام فرمود: «هُوَ الَّذِي يَضَعُ الشَّيْءَ مَوَاضِعَهُ». از آن حضرت علیه السلام سؤال می‌شود، پس جاهل را برای ما وصف کن. حضرت علیه السلام فرمود: «این کار را انجام دادم.»^۳ یعنی وقتی عاقل کسی است که هر چیزی را سرجایش قرار می‌دهد، جاهل در مقابل آن است؛ کسی است که هر چیزی را سر جایش نمی‌گذارد. مفهوم عبارت امام علی علیه السلام این است که عاقل به عدالت رفتار می‌کند و جاهل از عدالت دوری می‌گزیند.

حضرت امیر علیه السلام در پاسخ به این سؤال که عدل برتر است یا جور، ابتدا به معنای عدل و جور پرداخت، آن‌گاه عدل را اشرف و افضل معرفی کرد. آن‌جا حضرت علیه السلام در معنای عدل فرمود: «الْعَدْلُ يَضَعُ الْأُمُورَ مَوَاضِعَهَا» یعنی عدالت کارها را بدان‌جا می‌نهد که باید.^۵

۱. ر.ک: سید قطب، عدالت اجتماعی در اسلام، ترجمه و باورقی از سیدهادی خسروشاهی و محمد علی گرامی، ص ۸۲ و ۸۵-۸۶.

۲. ر.ک: همان.

۳. از این پس هرگاه به نهج البلاغه ارجاع داده می‌شود، منظور نهج البلاغه با ترجمه دکتر شهیدی است.

۴. نهج البلاغه، حکمت ۲۳۵.

۵. ر.ک: همان، حکمت ۴۳۷.

برای پی بردن به اهمیت عدالت گذشته از رجوع به عقل، رجوع به نقل و در رأس آن قرآن کریم بسیار راهگشاست. در این کتاب مقدس دربارهٔ چهره‌های گوناگون عدل یعنی عدل تکوینی، تشریعی، اخلاقی و اجتماعی آیات درخور تأمل آمده است؛ به عنوان مثال در: ﴿وَالسَّمَاءَ رَفَعَهَا وَوَضَعَ الْمِيزَانَ﴾^۱ به عدل تکوینی، در: ﴿قُلْ أَمَرَ رَبِّي بِالْقِسْطِ﴾^۲ به عدل تشریعی و در: ﴿إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ﴾^۳ به عدل اخلاقی اشاره دارد. از این گذشته، بیشترین آیات مربوط به عدل، دربارهٔ عدل جمعی و گروهی اعم از خانوادگی، سیاسی، قضایی و اجتماعی است که تعداد آن به حدود شانزده آیه می‌رسد. در آیه ۲۶ سوره حدید، فلسفه بعثت و ارسال رُسُل با عبارت: ﴿لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ﴾^۴ برقراری و برپایی عدل در نظامات اجتماعی دانسته شده است. جالب این است که در قرآن تمامی اصول چهارگانهٔ توحید، معاد، نبوت و امامت و نیز آرمان‌های فردی و اجتماعی، همه و همه با عدالت، پیوند جدایی ناپذیری دارند و از آبشخور عدالت سیراب می‌شوند.

افلاطون، نخستین اندیشمندی است که در حوزهٔ عدالت اجتماعی، گفتار منسجمی دارد. از آن‌جا که افلاطون مشرب اشراقی دانست عدالت مورد نظر او نیز رنگ اشراقی و فرا بشری داشته که واقعیت آن در جهان «مَثَل» قابل تطبیق است. عدالت در نظر افلاطون، یعنی قرار گرفتن هر کس و طبقه‌ای در جایگاه مناسب خود. از نظر او وقتی در جامعه حاکم، حکومت، کارگر، کار و برده، بردگی کند عدالت برقرار است. البته نباید مقصود افلاطون را از این تعبیر، طبقاتی کردن جامعه دانست، چرا که در جامعهٔ آرمانی او معیار، توصیف اشخاص به هنگام تعیین مشاغل است نه

۱. رحمن، آیه ۹.

۲. اعراف، آیه ۲۹.

۳. نحل، آیه ۹۰.

۴. ر.ک: مرتضی مطهری، عدل الهی، ص ۲۶-۲۸.

ولادت که جهت ذاتی یا ارثی داشته باشد.^۱

بعد از افلاطون، ارسطو تنها اندیشمند یونانی است که درباره عدالت سخنان مهمی دارد. ارسطو در تعریف عدالت می‌گوید: رفتاری برابر با افراد برابر و رفتاری نابرابر با افراد نابرابر. ارسطو مبنای عدالت را قانون می‌داند و به نوعی خاص از عدالت یعنی انصاف معتقد است.^۲ در قرن هیجدهم، دو نویسنده و متفکر فرانسوی به نام‌های منتسکیو و ژان ژاک روسو، به ترتیب با نوشتن کتاب‌های دوج القوانين و قرارداد اجتماعی حرکت عظیمی در حوزه عدالت اجتماعی ایجاد کردند. در دوران معاصر غرب دو نظریه مهم، یکی از سوی رالز، و دیگری از سوی نازیک، درباره عدالت مطرح شد که نظریه رالز بر اساس قرارداد اجتماعی روسو و نظریه نازیک بر اساس حقوق طبیعی شکل گرفته است.^۳

با ظهور اسلام زمینه برای طرح بحث عدالت اجتماعی در سطح گسترده‌ای فراهم شد. گذشته از قرآن کریم به عنوان قانون اساسی مسلمانان و کتب حدیثی مشهور شیعه، دقیق‌ترین و مبنایی‌ترین تحلیل‌ها در حوزه‌های گوناگون عدالت را می‌توان در بخش‌های سه گانه خطبه‌ها، نامه‌ها و حکمت‌های نهج البلاغه مشاهده کرد.

از متفکران مسلمان معاصر، سید قطب در کتاب عدالت اجتماعی در اسلام و شهید مطهری در مقدمه عدل الهی، سیری در نهج البلاغه، بخشی از جاذبه و دافعه علی (ع) و بیست گفتار مطالب ارزشمند و مفیدی درباره عدالت اجتماعی دارند. بعد از پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی ایران به رهبری امام خمینی (ره)، کتب و مقالات گوناگونی

۱. ر.ک: احمدعلی یوسفی، نظام اقتصاد علوی، ص ۲۸۸؛ افلاطون، دوره آثار افلاطون، ترجمه محمدحسن لطفی، ج ۲، ص ۸۰۷ به بعد و ج ۴، ص ۲۳۹۱-۲۳۹۸ و ناصر کاتوزیان، فلسفه حقوق، ج ۱، ص ۶۱۲.

۲. ر.ک: ارسطو طالیس، الاخلاق، ترجمه اسحاق بن حنین، محقق: عبدالرحمن بدوی، «المقاله الخامسة»، ص ۱۷۲-۲۰۴ و احمدعلی یوسفی، نظام اقتصادی علوی، ص ۲۸۸ و ناصر کاتوزیان، فلسفه حقوق، ص ۶۱۸.

۳. ر.ک: احمدعلی یوسفی، همان، ص ۲۸۹-۲۹۰.

در این خصوص نوشته شده است با این همه به نظر می‌رسد حق مطلب آن چنان‌که باید و شاید ادا نشده است.

از آن‌جا که حکومت ما حکومت اسلامی است و اساسی‌ترین رکن این حکومت، برقراری عدالت در همه ابعاد آن است و مذهب تشیع نیز جان‌مایه خود را از عدالت می‌گیرد، جا دارد برای تبیین دقیق زوایای گوناگون عدالت - این آرزوی همیشگی انسان‌ها در طول تاریخ - بعد از قرآن کریم به کلام عدل مجسم، امام علی (علیه السلام) پناه بیاوریم؛ از این رو ما با رویکرد شناخت، هضم و ترویج اندیشه‌های علمی و انگیزه‌های عملی حضرت امیر (علیه السلام) در حوزه‌های سیاست، اقتصاد و حقوق با محوریت عدالت اجتماعی، طی چهار فصل سعی کردیم به اندازه توان خود، ظرفیت بالای نهج البلاغه و راهبردهای حضرت (علیه السلام) را برای پیشبرد یکی از مهم‌ترین اهداف حکومت اسلامی یعنی عدالت اجتماعی نشان دهیم، «تا که قبول افتد و که در نظر آید.»^۱

آنچه از نظر ما دست‌آورد و رهاورد کلی تحقیق پیش‌رو به شمار می‌رود موارد زیر است:

(الف) بخش عمده مسائل اجتماعی مطرح در نهج البلاغه به عدالت اجتماعی اختصاص دارد، به گونه‌ای که موضوعات اجتماعی به طور مستقیم یا غیر مستقیم به عدالت پیوند می‌خورند و گویا نقطه مرکزی برخورد همه آن‌ها با یکدیگر، همان عدالت اجتماعی است. اگر کسی با فضای نهج البلاغه آشنا باشد، به این باور می‌رسد که فصل الخطاب اغلب موضوعات اجتماعی، عدالت است.

(ب) تمامی چارچوب‌های نظری و عملی، حرکت‌ها و فعالیت‌های سیاسی، اقتصادی، مدیریتی و حقوقی امیرمؤمنان (علیه السلام) در راستای تأمین عدالت اجتماعی به معنای گسترده و عمومی آن یعنی: «إِعْطَاءُ كُلِّ ذِي حَقٍّ حَقَّهُ» است و محور اصلی و

اصل محوری برنامه‌های حکومت آن حضرت علیه السلام بر قراری عدالت اجتماعی در مبنایی‌ترین حوزه‌های اجتماعی یعنی اقتصاد، سیاست و حقوق است و برای اجرای عدالت در هر یک از بخش‌های نامبرده، راهبردها و سیاست‌های مشخص کاربردی وجود دارد.

ج) مجری اصلی عدالت در جامعه، رهبر و حکومت است که برای اجرای عملی عدالت اجتماعی، زمینه‌های لازم را فراهم می‌سازد و در فرایند اجرای عدالت، مردم بازوی اصلی رهبر و حکومت به شمار می‌آیند.

د) برای زیباسازی فضای جامعه مسلمان شیعی و همه جوامع مسلمان و غیر مسلمان و نیز آمادگی جهت درک عدالت جامعه آرمانی پس از ظهور امام زمان (عج) شایسته‌ترین و بایسته‌ترین راه زمینه‌سازی برای تحقق عدالت اجتماعی از طرف مسئولان حکومت‌های اسلامی به ویژه جمهوری اسلامی ایران است. (ها تبیین دقیق عدالت در حوزه‌های سه‌گانه سیاست، اقتصاد و حقوق از دیدگاه امام علی علیه السلام در نهج البلاغه.

و) نشان دادن راهبردهای عینی و کارآمد به دولت‌مردان نظام جمهوری اسلامی ایران که شعارشان عدل محوری و عدالت گستری است.

ز) بیان کارایی بسیار بالای متون اصیل دینی به ویژه نهج البلاغه در حساس‌ترین موضوعات اجتماعی همچون عدالت اجتماعی، آن هم در دوره‌ای که «پسامدرن» یا «فرامدرن» نام گرفته است، دورانی که حتی ابزارهای مدرن فن آوری، جواب‌گوی نیازهای انسان نیست.

ح) کم کردن فاصله بین پیروان مکتب علوی با آموزه‌های هدایت بخش آن مکتب در قالب بهره‌گیری دقیق از مبانی نظری و عملی اندیشه اولین امام معصوم، امام علی علیه السلام در زلال هدایت نهج البلاغه.

کیست که نام امیرمؤمنان علی علیه السلام را بشنود و عدالت او در مقابل دیدگانش مجسم

نشود؟ کیست که از حکومت آرمانی بشر در طول تاریخ، سخن بگوید و نام مبارک علی علیه السلام را بر زبان نیاورد؟ نه فقط در عدالت و حکومت داری ایده آل بلکه به تعبیر دکتر شریعتی «علی رب النوع انواع گوناگون عظمت‌ها، قداست‌ها و زیبایی‌هایی است، از آن گونه که بشر همواره دغدغه داشتن و پرستیدنش را داشته و هرگز ندیده و معتقد نشده بود که ممکن نیست بر روی خاک ببیند و ممکن نیست در کالبد یک انسان تحقق پیدا کند.»^۱

حضرت امیر علیه السلام زمانی از عدالت اجتماعی، مردم سالاری، آزادی، امنیت، حقوق شهروندی و... در حکومت خویش سخن می‌گفت که حکومت‌های آن روز دنیا یا بر اساس دیکتاتوری مطلق و استبدادی محض اداره می‌شدند یا تنها نام دموکراسی را یدک می‌کشیدند و هرگز از اجرای مبانی آن در جامعه خبری نبود، هم‌چنان‌که تا امروز هم چنین است. در کدام حکومت آن روز «شایسته سالاری» معیار انتخاب مدیران بود و مردم ولی نعمت حکومت به شمار می‌آمدند و ملاک برتری و تثبیت جایگاه مدیران نظام، خدمت رسانی بیشتر به توده مردم به ویژه نورستان و اقشار آسیب پذیر بود؟ آیا وجود چنین جاذبه‌های فوق العاده در شخصیت حکومت امام علی علیه السلام که بخش اعظم آن در نهج البلاغه انعکاس یافته است، کافی نیست که ما را با حرص و ولعی خاص به دنبال تحقیق و پژوهش درباره یکی از شورانگیزترین دغدغه‌های همیشه تاریخ انسانی یعنی عدالت اجتماعی هدایت نماید؟ عدالتی که به تعبیر بسیار لطیف امام صادق علیه السلام: «شیرین تر از آب برای تشنه کامان، شیرین تر از عسل، نرم تر از کره و خوشبو تر از مشک است»^۲.

نگارنده جهت آشنایی اجمالی خواننده با فضای عدالت اجتماعی در نهج البلاغه

۱. علی شریعتی، علی حقیقی بر گونه اساطیر، ص ۷۴.

۲. ر.ک: محمدباقر مجلسی، بحارالانوار، ج ۷۲، ص ۳۶، ح ۳۲ و ص ۳۹، ح ۳۷ و محمدبن یعقوب کلینی، اصول کافی، ج ۲، ص ۱۴۶ - ۱۴۷.

فصل اول را به «زمینه‌ها، موانع و دست‌آوردهای عدالت اجتماعی» اختصاص داده، آن‌گاه هریک از ابعاد سه‌گانه عدالت اجتماعی (سیاسی، اقتصادی و حقوقی) را در فصلی جداگانه مورد بحث و بررسی قرار داده است.

خدای را سپاس می‌گویم که افتخار همدمی و همراهی با برترین گنجینه دانش و معرفت - بعد از قرآن کریم - را نصیب این بنده حقیر فرمود و جانم را با نسیم زندگی بخش آن، دوباره زنده کرد. بی شک بدون توجه باطنی امیرمؤمنان علی علیه السلام سیر در گلستان نهج البلاغه و تماشای برگ و بار آن هرگز برای چون منی میسر نمی‌شد. با قلبی آکنده از شوق، قدردان آن وجود آسمانی هستم و دست امتنان و سپاس را در پیشگاه نورانی‌اش بر زمین می‌گذارم.

در پایان، لازم می‌دانم از همه کسانی که به نوعی در این تحقیق مرا یاری نموده‌اند تشکر و قدردانی نمایم، از اساتید گران‌قدری که راهنمایی بجای آن‌ها چراغ راهم بود، آقایان دکتر اله بداشتی، تقی‌زاده، عابدی، نجفی، ایدینه و... از دو گوهر پاک که بذریعۀ علاقمندی به مباحث نورانی قرآن و نهج البلاغه را بر وجودم کاشته‌اند، از فرشته‌ای که گل‌های نورسیده‌ام را با کمال صبر و حوصله، زیر بال و پر طوفان و مهربانی خویش قرار داده و نیز از انتشارات وزین مؤسسه بوستان کتاب که زحمت و مسئولیت چاپ و نشر این اثر را پذیرفته است، صمیمانه سپاس‌گزارم.

این اثر با وجود دقت‌های لازم، بی‌شک خالی از نقص نیست؛ بنابراین با کمال میل از ارائه انتقادات یا پیشنهادهای محققان و صاحب نظران در حوزه متون دینی به ویژه نهج البلاغه استقبال می‌کنم.

ومن الله التوفیق

قم ۱۸ - ربیع الاول ۱۴۳۲، سوم اسفند ۱۳۸۹

علی‌اصغر احمدی